.

Бибинур Сабирова

Күренекле якташыбыз Флора Ваһап кызы Әхмәтова-Урманче исән булса, ана шушы елнын 23 маенда 80 яшь тулган булыр иде, ни аяныч, бу яшенә житә алмады ул, 2007 нче елнын 15 нче октябрендә анын күзләре мәнгелеккә йомылды, ә олы хезмәте, мәгънәле матур тормышы киләчәк буыннарга барып житәрлек рухи-мәдәни мирас, якты истәлек булып калды.

Татарстан Фәннәр академиясенен Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәмм сәнгать институтынын олкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасынын атказанган мәдәният хезмәткәре, Республиканын ин югары бүләге - Габдулла Тукай исемендәге дәүләт премиясе иясе, фольклористика фәнендә үз сүзен әйткән, ана 40 елдан артык гомерен биргән галимә, жәмәгать эшлеклесе, милләтебезнен боек улы - шулай ук Габдулла Тукай исемендәге Татарстан дәүләт бүләге иясе Бакый Урманченын илһамчысы, рухи терәге, ижатына яна сулыш, коч-куәт биргән хәләл жефете булароак та милләтебез тарихында лаеклы урын алган шәхес ул - Күкрәнде кызы Флора Әхмәтова - Урманче.

Флора Томән олкәсе Тубыл районынын Күкрәнде авылында укытучы Ваһап Әхмәтов гаиләсендә 1935 нче елнын 23 маенда доньяга килә. Себердә кин танылган мәгърифәтче Ваһап Әхмәтовнын 3 улы - Шамил, Газиз белән Әдип һәм 2 кызы - Роза белән Флора анын юлыннан китәләр, укытучылар буларак танылдылар, топчек кызы Венера да мәгърифәт доньясында - китапханәдә хезмәт итте.

Флора Әхмәтованы күп якташларыбыз күреп белә иде. Анын күзләренә игътибар итмәгән кеше булмагандыр: монлы, кара зур ачык күзләр... Бик бәхетле гомер кичерсә дә, анын күзләреннән мон агымы молдерәп тора иде. Хәсрәтле балачактан күнеленен тирәнлегенә кереп оялаган сагышка уйралган уй-фикерләре нурлы мон чишмәсе булып ага иде анын күзләреннән. Әтисе гаепсездән гаепләнеп, 1938 нче елда репрессиягә эләгә, ярый әле аклана, Флорага 6 яше тулганда әнисе Әтнәбикә вафат була, 8 яшендә әтисе дә китә фани доньяны ташлап. Ятим калган блаларны әниләренен туганы Фәрә (Фәхрижамал) апалары үз канаты астына ала. 1946 нчы елда Тубыл татар педагогия училищесын тәмамлаган абыйсы – Әдип ерак тонькка – Салехардтан Обь елгасы аша урнашкан Лабытнанги поселогына юллама белән китеп барганында үзе белән Флораны да алып китә. Тик анда Флора ике ай гына укып кала. Туган авылы Күкрәндене озелеп сагына ул, шунын остенә, авыл мәктәбендә яхшы билгеләргә генә укыган кыз урыс телен белмәгәнлектән “2” ле алуын күтәрә алмый, коне-тоне елап, абыйсыннан кире кайтарып жибәрүен үтенә. Абыйсы да кичерә алмый сенлесенен күз яшьләрен, Торбы кешеләренә ияртеп, бозлана башлаган Обь елгасы аша Салехардка озата. Аннан сонгы пароход белән Тубылга кайтып тошә Флора, 7 еллык мәктәпне Күкрәнде авылында тәмамлый. Табигый сәләткә ия, бигрәк тә телләргә зирәк Флора шул ике ай вакыт аралыгында да урыс телен шактый үзләштереп олгергән булса кирәк, шунын остенә урыс һәм татар телләрендә бик күп китап укый ул. Күкрәнде мәктәбенен 6нчы сыйныфын тәмамлап килгәндә урыс телендә язган хикәясе олкә “Тюменская правда” газетасында бастырылып чыгарыла.

Шәфкатьле туганнары кулында ятимлек михнәтләрен сизми үссә дә, сабый чактан газиз анасыз калу сагышы анын йорәк бәгыреннән китмәде, яшеннән алда барган житдилеге, акылынын тирәнлеге дә әнисез, әтисез үсеп, вакытыннан алда олгергәнлегеннән дә булгандыр, бәлки. Һәрхәлдә мина, тату зур гаиләдә, әти-әни жылысында иркәлектә үсеп балачак халәтемнән озак чыга алмаган кешегә, шулай тоела иде.

Авыл мәктәбендә жидееллык белем алганнан сон, Флора 1954 нче елда Тубыл татар педагогия училищесын тәмамлады, “Отлично”га тәмамлаучы бердәнбер нәмзат ул иде, әмма чыгарылыш дәүләт имтиханнары тәмамлангач кына, анын чистописание - матур язудан (элек, каләм белән язган чорда, андый фән бар иде) билгесе “4” булуы ачыкланды. Ә бит, югыйсә, анын язуыннан да матуррак язу күргәнем булмады минем, сонгы коннәренә кадәр энже тезгәндәй матур яза иде ул.

Шул ук елны ул Томән дәүләт институтынын филология факультетына укырга кереп, аны унышлы тәмамлады һәм, ботен кешене гажәпкә калдырып, үзе теләп Ханты-Манси автономияле округынын Соргыт шәһәренә китте. Башта яшь укытучыны районо

инспекторы итеп куйдылар, аннан сон, районо модирен коч-хәл белән күндереп, хезмәттәләрен шаккатырып, хант поселогы Тром-Аганга урыс телен укытырга китте, бер ел, аспирантурага укырга киткәнче, шунда эшләде.

Без педучилищеда укыганда Флора белән якын дуслар булып киттек һәм гомер буена сакладык якын жылы дуслыгыбызны. Ул бала чагыннан ук фәнгә керү турында хыйлланган, авылда аспирантура дип әйтә алмаган чагында ук “мин әсфәрәнтурага керәм укырга”, дип сойләнә торган булган. Педучилищеда укыганда ук фән олкәсенә китү юлын сайлаган иде инде ул. Тоньякка хантлар арасына да ул киләчәк гыйльми хезмәте очен бер нәрсәне ачыклау теләге белән киткән иде. Себер татар теленен, туган халкы тарихынын тирән тамырларын ойрәнү турында хыялланды ул. Хант һәм себер телләрендәге сангыраулаштыруда ниндидер уртаклык юкмы икән, дип, хант телен ойрәнү очен китте ул хантлар арасына. Районода инспектор булып эшләгәндә алар телен ойрәнү момкинлеге булмаганлыктан, хантлар поселогына укытырга китте. Бер ел хантлар белән аралашып яшәгәннән сон, шундый нәтижәгә килде: татар теле белән хант теле арасында бернинди уртаклык юк.

Себер татарларынын тарихын тирәнтен ойрәнә башлавы анын очен Ленинградка юл ачты, студент елларында ук себер татарлары тарихына бәйле доклады белән анда үткәрелгән бер конференциядә катнашып, Ленинград галимнәрендә үз докладына кызыксыну уятты Флора, элемтәләре озелми торды. Тоньяктан кайтып, Ленинградка барасы юлыннан Казан тотып калды аны.

Шулай итеп, Татарстан Фәннәр академиясенен (ул вакытта СССР Фәннәр академиясенен филиалы) Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты каршындагы аспирантурага укырга керде, аны тәмамлаганда “Хәзерге татар прозасында фольклор” дигән темага диссертациясен унышлы яклады.

Флоранын фәнни эшчәнлеге турында сойләгәндә якташыбыз, гомере буе себер татарлары телен фәнни ойрәнгән Диләрә Гариф кызы Тумашева белән остазы, шулай ук якташыбыз – боек фольклорчы, татар фәнни фольклористикасына нигез салган зур галим Хәмит Ярмине телгә алмый момкин түгел, алар борып жибәрделәр дә инде Флораны татар фольклористикасы доньясына.

Бу институтнын Фольклор бүлеге берләштергән шәхесләр халкыбыз язмышын кабатлый, дисәк ялгыш булмас. Халык жәүһәрләрен жыйган галимнәр халкыбыздан беркайчан да

аерылмаганнар, күпләр үз милләтебездән йоз чоергәндә дә татар белән бергә булган алар, аларнын исемнәре халык хәтерендә сакланырга лаек, әмма, ни хикмәт, монын очен халыкнын гаме житеп бетми шул. Хәмит Ярми истәлегенә дә кагыла жәмгыятебезнен олы шәхесләренә карата булган гамьсезлеге. Хәмит Ярминен Томәнгә анын музеен булдыру очен кайтарылган бәясез гыйльми мирасы намуссыз кешеләр тарафыннан әрәм-шәрәм ителде, мирасынын зур олешен урладылар. Ярми мирасын урлаган кешенен исеме билгеле булуга карамастан, Томән татар жәмәгатьчелеге бу мәсьәләгә карата битарафлык күрсәтте. Заман шартларында халык авыз ижаты жәүһәрләре ижат ителүдән тукталган кебек, Ярми музеен булдырып, анын нигезенә себер татарлары әдәбияты тарихын да остәп, аны гыйльми лаборатория итеп файдалану идеясе жыр-биюләр, чәйле-мәйле мәжлесләр дулкыны астында күмелеп калды.

Флора Инсититутта эшләү дәверендә, ана кадәр Томән дәүләт институтында укыган елларында ук, Диләрә Тумашева житәкләгән этнографик экспедицияләрдән башлап, дистәләрчә фәнни экспедицияләрдә катнашты, үзе дә житәкчелек итте алар белән.

Ул бик бирелеп ойрәнә иде халык авыз ижатын, фольклорда чагылыш тапкан тарихыбызны, халкыбызнын рухи халәтен, һәр якнын үзенә генә хас гореф-гадәтләрен, моннарын күнеленә сендерә, йота барды ул, саклады аларны, халык авыз ижаты жәүһәрләре аша ата-бабаларыбызнын ижади сәләтенә, халкыбыз күнеленен тирәнлегенә, байлыгына сокланудан туймады, экспедицияләрдә алган тәэсирләреннән озак арына алмый иде ул.

Яшьлек елларыбызда һәр экспедициядән кайткан саен Томәндә бездә туктала иде Флора дустым. Тоннәр буе сойләшеп ята идек без анын белән, ул күргәннәрен сойләп, отып калган жырларын жырлап, мин аны тынлап, тон үткәнен сизми дә кала идек. Ничек отып кала торган булгандыр ул бер тынлау белән шулкадәр жырларны, дип, әле дә хәйран калам. Бер иртәдә бүлмәдән чыгып килгәнемдә чәй остәле янында әниемнен әтигә: “Кызлар тоне буе жырлашып чыктылар”, - дип назлы тавышы белән әйтүен ишетеп калдым. Йокы бирмәделәр, дип зарланмады ул, әнием үзе дә рәхәтләнеп тынлый торган булган икән Флоранын гажәеп матур монлы тавышын, берсеннән-берсе матуррак, монлырак халык койләрен. Безнен гаиләдә әти, әни, туганнырым да бик яраталар иде сойкемле, акыллы, бай күнелле Флораны.

Экспедицияләр белән кая жәяүләп, кая атлы арбага утырып, Идел буе республикаларын, Себер кинлекләрен әйләнеп чыкты ул, Әстерханга, Иркутскиларга кадәр барып житте, торле тобәкләрдә

яшәгән милләттәшләребезнен тарихи ядкарьләрен язып алды, алар ул әзерләп чыгарган 5 китапка керде, Институт архивында әле доньяга чыкмаган никадәрле язмалары саклана.

Бигрәк тә советлар чорында тыелган дастаннарны күтәреп халыкка кайтаруга зур коч куйды, дастан доньясынд иркенләп йозде ул.

Институтта халык ижатынын күптомлылыгын чыгару планлаштырылгач, Флора анын редколлегия әгъзасы итеп билгеләнде, ана шул заман очен ин четерекле мирасны торгызу - “Дастаннар” томын хәзерләү тапшырылды. “Идегәй” дастаны бигрәк аянычлы хәлдә булган, анын вариантлары торле архивларда, басма чыганакларда таралып яткан.

Хәмит Ярминен драматик коннәре дә каһәрләнгән дастан белән бәйле. 1940 нчы елда Хәмит Ярми житәкләгән экспедиция Василий Васильевич Радлов (чын исеме Вильгельм Фридрих Radloff) эзләреннән Себергә чыгып китә һәм “Идегәй” дастанынын вариантларын табып кайта. “Идегәй” дастаны милли дәүләтчелек, милләткә бирелгәнлек, бәйсезлек очен корәштә күрсәткән каһарманлык рухы белән сугарылган, шунлыктан ул тыелган була. Шунын очен Институт директоы итеп билгеләнгән Ярмине 1944 нче елда “житәкчелектәге хаталар” сылтавы белән эшеннән алалар. “Идегәй” дастанынын әлеге вариантлары архивта калдырыла, ана якын килү ботенләй тыела. Әле алай гына котылуына да соенерлек заман була ул. Ярми янадан директор итеп куелмый, 1971 нче елга, лаеклы ялга чыкканга кадәр, Халык ижаты секторы белән житәкчелек итә.

Флора менә шул авыр эшкә - дастаннарны басмага әзерләү эшенә - алына. Чәчелеп яткан вариантларын жыеп туплый, халыктан яна вариантларын табып алып ости. Бу эшне башкару процессында кичергән уй-хисләренен бер тамчы кадәрле генә олеше чагылгандыр анын менә бу сүзләрендә: “Империячел хокүмәт “Идегәй” дастанын ярты гасырга якын зинданда яткырды... Башка халыкларнын эпосы да милли горурлыкларын арттырмас очен тыелган, сорелгән иде”

(“Фән һәм тел” №3 2003 ел, “Заман һәм галим”).

Китапларынын ин күренеклесе дә 1984 нче елда чыккан “Халык авыз ижаты. Дастаннар” булды, кин жәмәгатьчелеккә танытты аны. Татар халык ижатынын күптомлык фәнни жыелмасына кергән бу китапта автор ин затлы дастан текстларын жыеп туплап, аларга багышланган зур күләмле кереш мәкалә һәм бай шәрехләр (комментарийлар) белән бирде. Флора Әхмәтова-Урманченын дастаннарны халыкка кайтаруга бәйле хезмәтен хокүмәт югары бәяләде – ул халык авыз ижаты күптомлылыгын басмага әзерләгән бер торкем галимнәр белән бергә Татарстан Республикасынын Габдулла Тукай исемендәге дәүләт премиясе белән бүләкләнде, шагыйрьләрне дә рухландырды.   Гамил Афзалнын Флорага багышлап язган “Дастан” дигән шигырендә мондый юллар бар:

Иске бәетләргә

Яна ниргә остәп,

Ялтыратып күрсәт,

Хужа казан аскан,

Дәстарханда – кымыз,

Күнелләрдә – дастан,

Һаваларда – йолдыз...

Ул шул ук жыелмага кергән “Бәетләр һәм монәжәтләр” томында да катнашты, оч томнан торган әкиятләрнен фәнни мохәррире булды.

Сонгы еллардагы тынгысыз ижат жимешләре – “Татар эпосы, Бәетләр” (2001) һәм “Татар эпосы. Дастаннар” (2004) китаплары.

Ул татар дастаннарын кыргыз “Манас”ы, калмык “Жанһыр”ы якут, монгол, манси, эвен, карел халыклары эпосы белән чагыштырып тикшереп, фольклористика фәнен эпос жанры буенча vз ачышлары белән баетты.

Дастаннардан тозелгән сонгы китабында монарчы донья кvрмәгән текстларны фәнни әйләнешкә кертте, аларга cvзлек тозеде. Ул бәетләрнен халык эпосы булуларын фәнни нигездә дәлилләп кvрсәтте. Ана кадәр бәетләр тарихи жырлар булып каралганнар, сонрак лиро-эпик жанрга кертелгән булганнар. Kvп еллар тикшеренv нәтижәсендә, галимә аларны халык эпосы жанрына кертте. Аларда лириканын бары тик юлаучы сыйфатында гына булуын, ә топ асылы вакыйганы тасвирлау, бәян итv икәнлеген фәнни исбатлады.

Анын татар халык эпосына багышланган 40 елдан артык хезмәтенә, ул жыйган халык энже-мәржәннәрнен кыйммәтенә бәя биреп бетерерлек кенә тvгел. Ул 300дән артык фәнни һәм публицистик мәкалә, Бакый Урманче ижаты буенча тозелгән 2 альбом авторы. Халыкара тюркология форумнарында Америкада - (Мэдисон,1990), Торкиядә (Анкара 1996), Измирда (2002) ясаган фәнни докладлары галимнәр тарафыннан хупланып кына калмый, сенсациягә әверелгән иде. Ул Казан консерваториясендә 15 ел дәвамында фольклор курсын алып барды, студентлар анын лекцияләрен йотлыгып тынлыйлар иде.

Флора Әхмәтова-Урманченын ижтимагый эшчәнлеге дә якты эзләр калдырды. Ул шактый еллар дәвамында “Соембикә” журналынын ижтимагый редакциясе шурасынын әгъзасы булды, хатын-кыз, гаилә мәсьәләлренә кагылышлы мәкаләләре белән баетып торды ул журнални. Ботендонья татар хатын-кызлар оешмасынын чишмә башында да ин актив хатын-кызларнын берсе иде ул. “Ак калфак” исемен дә ул тәкъдим итте бу оешмага. Хатын-кызлар хәрәкәтендәге кvркәм эшчәнлеге очен Ботендонья “Ак калфак” оешмасынын һәм “Соембикә” журналынын мактаулы бvләге - “Соембикә” беләзеге белән

бүләкләнде. “ Ак калфак” Төмән өлкәсе татар хатын-кызлар оешмасы да аның катнашы белән оешты, “Төмән “Ак калфак” иҗтимагый-сәяси, әдәби-нәфис журналының да актив авторы иде ул.

Бакый ага вафатыннан соң, Флора җәмәгате Бакый Урманченың иҗатын барлауга, аның күргәзмәләрен оештырып үткәрүгә, музеен булдыруга җан көчен кызганмады.

Аның “Бакый Урманченың рухи доньясы”(2005), “Баки Урманче и татарская культура” (2005), гомеренең соңгы көннәрендә генә нәшрият табагыннан төшкән “Габдулла Тукай в творчестве Баки Урманче” (2007) исемле саллы китаплары авторның тирән, киң карашлы, мәдәниятнең, сәнгатьнең төрле тармакларын тирән аңлаган, белгән, күпкырлы гыйлемлелеккә, югары интеллектка ия шәхес, чын татар зыялысы икәнлеген күрсәтәләр һәм үзенә һәйкәл булып гәүдәләнәләр.

Күптән түгел Казанда Идел буе федераль университеты профессоры, филология фәннәре докторы Фәрит Йосыповның “Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры” (Себер татарлары рухи мәдәни җәүһәрләре) дигән монографиясе доньяга зур, күркәм китап булып чыкты. Бу монграфиясен Фәрит әфәнде Йосыпов Флора Әхмәтова-Урманченың якты истәлегенә багышлады. Флора гомере буе боек тюрколог, себер татарларының бай халык авыз иҗатын үз заманында җыеп, туплап калдырган Василий Васильевич Радловның исемен дә ана карата олы хөрмәттән туган тетрәү авазы белән искә ала, ул калдырган мирасны халыкка кайтару турында хыяллана иде. Аның хыялын профессор Фәрит Йосыпов ашырды гамәлгә.

Китапка Дастаннар, Мөнәҗәтләр, Бәетләр бүлекләре кергән. Анда архив чыганакларыннан алынган, университетның Филология һәм мәдәниятара башланышлар институты оештырып үткәргән экспедицияләр җыйган себер татарлары җәүһәрләре тупланган. Китапның төп зур өлеше - Радлов 150 еллап элек безнең Себер җирендә, Төмән-Тубыл, Омски тирәләрендә, Бараба татарлары арасында язып алган материаллардан тора. Флора Әхмәтова-Урманче архивында сакланган шактый әйбер дә кертелгән, Әлминур Патршина табып җыеп алган халык җәүһәрләре дә урын алган.

Мина да ул китапка кергән әсәрләрне урыс теленә тәрҗемә итүдә катнашырга насыйп булды. Бу әсәрләрне укыганда себер тараларының гаҗәеп киң, бай күнелен, тирән акылын сизәсен, диндә яшәгән югары рухлы, киң мәрхәмәтле күнелле, шул ук вакытта көчле-куәтле, тасвирлау чараларын гаҗәеп оста кулланган, төрки халыклар белән тыгыз

икътисади, мәдәни, рухи багланышлар корган халык булганлыгын тоеп тәэсирләнәсен, менә кайда икән халыкнын чын йозе, дип горурланасын.

Хәзерге вакытта Фәрит Йосыпов себер татар халык жәvһәрләре антологиясенен икенче томын әзерли башлады, анда Флора язып алган жырларны ул нотага салып бирәчәк.

Флора дустымнын икенче исеме дә бар – Айгол. Бу исемне ана, аны тормышын яктыртып торган ай кебек кvреп, хәләл жефете Бакый ага Урманче бирде. Аларнын бергә яшәгән гомерләре vзе тирән хисле поэма, дияр идем мин. Бакый аганын кvнеленә зур мәхәббәт хисе булып килеп керде Флора, анын дастан олкәсендәге эшләре сокландырды, рухландырды боек рәссамны. Бакый Урмакнче Флораны беренче мәртәбә Тукайнын тууына 80 яшь тулу унаеннан vткәрелгән конференциядә кvрә. Флора “Әхмәт Фәйзинен “Тукай” романында жырлар” дигән темага доклад укый. “Мохәммәдия” мәдрәсәсендә укыган елларыннан бирле гомере буе Тукай ижатына мокиббән булып яшәгән, рәсемнәре аша анын ижатын кин яктыртып кvрсәткән рәссам-сынчы Бакый Урманче кvршесендә утырган галимнән сорый: “Кем бу, кайдан килгән япон кызы?”- ди. Кvршесе жавап бирә. Шул мизгелләрдә vк Бакый ага Флоранын ике график рәсемен ясап олгерә, шигъри юллар язып куя:

Үзе фольклор бу,

Үзе халык жыры, vзе дастан,

Собхан, собхан, собхан!

Беренче очрашу бу, беренче тибрәнvе Бакый Урманче кvнелнен. Шуннан сон Флоранын

16 портретын язды ул, күп шигырьләр ижат иттте ана багышлап, гомер чигендә язылганнарынын берсендә болай диде:

Айгол генәсе,

Жиһаннын бер генәсе,

Гомеремнен бизәге,

Рәхәтем син генәсе.

Икебез дә без дәрвишләр,

Хыял, сәнгать, нәни генә безнен эшләр.

Бакый аганын кабере Тукай кабере янында гына, Флорабыз да Бакый аганын янәшәсенә барып сыенды.

Себерен озелеп яратты Флора, анын белән элемтәләрне, Төмән татар матбугат чаралары белән хезмәттәшлеген озмәде, гыйльми исемнәр яклаучы якташларына ярдәм күрсәтеп торды, туган ягынын унышларына соенде, югалтуларына коенде, газиз кече ватанынын чәчәк атып үсеш алуы турында хыяланды. Урыны жәннәттә булсын. Кадерле

якташыбызны соңгы юлга озатканда, аның кабере янында, Казан зыялылары алдында мин болай дип сүз бирдем:

“Без Төмәндә Хәмит Ярми музеен ачарга җыенабыз, ул музейга аның иң яраткан шәкертенә – сиңа да урын түрдән булыр, дустым, Төмән онытмас сине”, - дидем.

Күңел шуңа тыныч түгел, җаным шуңа әрни: музей булдырылмады, биргән сүземдә торырга хәлемнән килмәде, татарның рухи-мәдәни мирасыбызны саклауга карата битарафлыгы миннән күпкә көчлерәк булып чыкты.

Фоторәсемдә: Флора Әхмәтова-Урманче, Диләрә Гариф кызы Тумашева